

Əli Kərimbəyli, 1951-ci ildə anadan olmuş, BDU-nun Filologiya fakültəsini bitirmiş, “Azərbaycanfilm ” kinostudiyasında və Azərbaycan Yazıçılar Birliyində müxtəlif vəzifələrdə işləmişdir. Hazırda AMEA Folklor İnstitutunda elmi işçidir, ailəlidir.

“Altın-Arığ” bahadırlıq eposunun

Söyləyici-Xayçıları

1.Ümumi baxış

Açar sözlər; altın arığ,xay,xayçı,höllü, mənəvi güc, semyon, kurbijekov,xaylar.

Altay-Alatau-Sayan dağlarının füsunkar ətəklərində və Yenisey-ana çayın (bu çayın qədim adı Uluq-Həm idi) sağ-sol sahilində tarixi vətənlərində yerləşən-yaşayan Xakas xalqının zəngin şifahi ədəbiyyatı qəhrəmanlıq və məhəbbət motivləri ilə doludur. Dastan söyləyicilərinin zəhməti, istedadı, bacarıq və qabliyyəti, milli fədakarlığı sayəsində xakasların onlarla bahadırlıq və məhəbbət eposu, nağılı-bir sözlə folkloru bütün janrlarda əhatə olunmuş, bu günkü xakas xalqının

şifahi ədəbiyyat –məənviyyat xəzinəsi formalaşmışdır. Xakaslar qəhrəmanlıq dastanlarını xüsusi həvəs-hörmət və ehtiramla, emosional vəcdlə, bir az da, bu gün belə XXI əsr olmasına baxmayaraq əsatiri inanc və duyğularla qarşılayır, dinləyirlər. Əlbəttə, xakas türklərinin həvəslə dinlədiyi dastanların sırasında “Altın-Arığ ” və digər qəhrəmanlıq eposlarının xüsusi yeri vardır.Xay sənəti iki mühüm cəhəti tələb edir; burada həm ifa texnikası- çatxanda və ya komılda çalmaq istedadı yüksək olmalı, həm də söyləyicilik qabiliyyəti-səsin qırtlaqda cismani güc tətbiq etməklə improvizə üsulu- fərqli istedadı olmalıdır. Bir növü iki sənət tipi bir ifaçı şəxsədə yüksək məharətlə birləşməlidir. İfaçı sənətkar hər iki sənət növünü daxili ritm, ahəng və intonasiyalarla bölməli, nizamlamalı daha çox bas-bariton səs üzərində oxumalı, söyləməlidir.Başqa səs epik ənənəyə uyğun gəlmir.Folklorşünaslar söyləyici-ifaçıların folklor mədəniyyətinin təbliğində xüsusi şəxslər olduğunu hər zaman qeyd edir, onları həmmüəlliflik hüquqnda canlı folklor xəzinəsi kimi dəyərləndirirlər.Məsələn, rus folklorşünaslarından V.N.Putilova görə, söyləyici-dar mənada bilin oxuyan, geniş mənada isə, ümumiyyətlə epik ifaçıdır (Atəş Əhmədli,Söyləyici və janr problemi; tarixi-ənənəvi aspekt və hazırkı durum.Dədə Qorqud, 2009, say-3.səh.78). AMEA Folklor İnstitutunun elmi əməkdaşı A.Əhmədli dastan janrının nəzəri problemləri fonunda söyləyiciliyi və ifaçılığı bütöv bir sistem halında alır və türksöy xalqların ozan kökənli sənəti üçün ümumi səciyyə daşdığını qeyd edir.Xakaslardakı xayçılıq sənəti də o mənada həmən sistemin tərkib hissəsidir Türksöy xalqlarda dastan söyləyən şəxslərə verilən adları müəllif öz məqaləsində belə sıralamışdır;söyləyiciyə yakutlarda-olonxosutu, buryatlarda- ulıqerçi, qırğızlarda- manasçı, kalmıklarda-canqarçı, qazaxlarda- akın və ya jırsı,özbəklərdə-baxşı,Azərbaycanda- aşığı, Ukraynada-kobzar,Cənubi Slavyanlarda- quslar, bu sıraya əlavə olaraq tıvalarda və altaylarda-kayçı deyirlər. Folklorşünas alim “A.B.Lord “söyləyici-elə ənənənin özüdür”-yazır,lakin nəzərə alsaq ki, söyləyici həm də müəllifdir, o zaman söyləyicinin ənənəyə yaradıcı munasibətini də diqqətdən qaçırmamalıyıq”. (A.Əhmədli a.g.m.səh.83.).

Qəhrəmanlıq dastanlarını söyləyən şəxs xüsusi istedad sahibi olmalıdır; onlar fenomenal yaddaşa, dramatik obrazlaşdırma qabiliyyətinə malik olmaqla, komılda və ya çatxanda-bu kiçik simli musiqi alətində çalmaqla özünü müşayət etməyi bacarmalıdır. Dastan söyləyicilərinə xakaslar xay (hay- söyləmək) söylədiklərinə görə-xayçı(söyləyən) deyirlər. Qəhrəmanlıq dastanlarını söyləyənlərə isə xakaslar xayçı-nımaxçı (qəhrəmanlıq nəğməsi söyləyən) deyirlər. Xayçı-nımaxçılar dastan söyləyərkən səsin normal improvizasiyasından deyil, udlaqda- qırtlaq yuvasında formalaşan xırıltılı, qəsdən sıxılmış bas və ya bariton səslə, boğazlarına qəsdən, məqsədli şəkildə təsir etməklə oxuyur, ifa edirlər. Xayçı-nımaxçılar 1) dastanı söyləməli, 2) komılda və ya çatxanda çalmaqla özünü müşayət etməli, bəli, 3) bir heyətdən ibarət dinləyici dəstə olduğu təqdirdə qəhrəmanlıq dastanı söyləyir. Xay söyləmək üçün bu ünsürlərin olması vacibdir(1."Altın Arıq". Hazırlayan Fatma Özkan.bilig, Ankara-1997-ci il, səh11.) Yüksək sənətkarlıqla xay söyləyənlərdən başqa bir növdə-türdə xay söylənir- bu tip xayçılar ritmik musiqi sədası olmadan xay söyləyirlər, onlara çazaq- (piyada) növ-tür xay deyirlər. Başqa sözlə, sadə xayçı-nımaxçı. Bu şəkildə ifa üsulu göstərən xayçı-nımaxçılar əsasən qadınlar olur."Xayçı bahadır səsilə oxumalıdır"- məşhur xakas xayçı-nımaxçısı Semyon Prokopyeviç Kadişev belə deyərmiş. V.Y.Maynoqaşeva,L.Lebedinskinin "İskusstvo uzlyau u başkir, Sovetyskaya muzıka, M. 1948, sayı-4, səh. 51" ("Başkıdrlarda hay sənəti " məqaləsində bir fikirə istinad edərək yazır:"qırtlaqdan çıxan səslə oxumaq qədim ayınlərdən gələn kult inancı ilə əlaqəlidir; bu səs vasitəsilə ruhlara müraciət etmək olur."(2." Altın-Arıq. B.E.Maynoqaşeva.Xakas çonniq Alıptıq nımağı,Vostoçnaya Literatura,M. 1988, str.578."Altın-Arıq. B.E.Maynoqaşeva.Xakas xalqının qəhrəmanlıq dastanı"). Qeyd etdiyimiz kimi bas səsdən başqa xayçı bariton səslə də qəhrəmanlıq nəğmələri ifa edir, oxuyur. Bas səslə oxuyan xayçılar üçün səs sırasının üst layında- böyük mi oktavadan- kiçik oktavaya qədərki səslə oxumaq səciyyəvidir, bariton səslə oxuyan xayçılar üçün səsin üst layındakı böyük oktava və aşağı oktavadakı səs sırasının başlanğıcı səciyyəvidir; qaydaya görə böyük

oktavadan-lyə, kiçik oktavadan re hüdudunda səslə oxunur. Adətən gözəl səslə, gözəl diksiya ilə oxuyan, sözləri daha anlaşqlı söyləyən xayçı-nımaxçılar xalq arasında daha məşhur və hörmətli olur. Belələri haqqında deyirlər: "Çaxsı çooxtapça, üni mağat, çaxsı istilce" (yaxşı söyləyir, səsi xoşdur, yaxşı eşidilir (anlaşılır)), "ol xaylaza, uzıbasın" (o haylasa, yuxulamazsan) (3.a.g.k.səh.579.).

2.Xay və xayçı

Xalq arasında xay sənətini sənətkarlıq dərəcəsinə görə 3 (üç) yerə ayırırlar; uluğ-xay (böyük xay), kiçiq-xay (kiçik xay), xuruğ-xay (quru xay). Xalq söyləyici-xayçını dinləyərkən səsin süjetin inkişafından asılı olaraq azalması və artması, tembri zamanı estetik zövq və tələblərə cavab verməyəndə gileylənir və xayçı-nımaxçını irişxəndlə belə dəyərləndirir: "İnek çili irep tur," (İnek kimi mələyir), "Çabağa çılı kistep tur," (İki yaşlı dayça kimi kişnəyir), "Aday çili irepça," (Köpək kimi mırıldayır) və s. (a.g.k. səh.579).

Xalq sənətinin yüksək zövqü və tələbləri ruhunda tərbiyə alan dinləyicini, yaxşı xayçı tanıyıb, bilir. Ona görə də xayçı xalq sənətinin incəliklərini, ifaçılıq mədəniyyətini, estetik-psixoloji təsir vasitələrini, improvizə xüsusiyyətlərini dərinləndən bilməli, həm gözəl oxumalı, həm gözəl çatxan və ya komılda (qopız) çalmağı bacarmalı, özünəməxsus artistlik ovqatı yaratmalıdır. Xalqın çox əsrlik ifaçılıq ənənələrini, sənət sirrlərini bilən xayçı dastanın epik məziyyətlərini, poetik-emosional təsirini öz ifa tərzilə sevdirməyi bacarmalıdır. Eynən bizim aşiq sənətində olduğu kimi. Adətən xayçıda ifaçılıq istedadı və mədəniyyəti nə qədər yüksək olursa, o dinləyiciləri bir o qədər dərinləndən cəlb edir, dinlyici toplumu süjetin inkişafının iştirakçısına çevirir. Məsələn, həyacanlı dinləyici özünü Altın-Arığın tərəfində cinlərə qarşı vuruşda hiss edir. Altın-Arığı böyük məhəbbətlə sevir və Altın-Arığın, Pis-Tumzux-Plö-Xarının, Qız Xanın, Çibeteyin, Xulatayın, Taptaan-Molat

və s.obrazların şəxsində yurdu, vətəni, doğma millətini, xalqını sevir, onların cin ruhlu düşmənlərinə Altın-Arığın özü qədər nifrət edir.

Ankara Qazi Universitetinin professoru, dr. Fatma Özkan məşhur xayçı Stepan Yeqoroviç Burnakova xayçılıq istedadının verilməsinin xalq arasında yuxu vasitəsi ilə əlaqəli olması haqqında rəvayəti Anadoluda aşıklara verilən röya-yuxu motivi ilə müqayisə edir. Fatma Özkanın röya motivini dəyərləndirməsi, folklor qənaəti elmi-məntiqi cəhətdən doğrudur. Fatma xanımın bu fikrinə Azərbaycan folklorunda geniş yayılmış rüyada verilən buta motivini də əlavə etməklə-xayçılıq istedadının xakaslarda, aşılıq istedadının Anadoluda, baxşılıq istedadının Türkmənlərində o cümlədən Güney Anadolu türkmən elində eşq və istedadın yuxuda buta vasitəsilə verilməsi motivinin Azərbaycan folklorunda mahiyyətə eynilik təşkil etməsi, bu motivlərin birinin digərinə adekvat olması, bu ortaq irfani sənətin qardaş türk xalqlarında tarixən eyni kökdən doğduğunu sübut edir. Necə deyərlər, eyni şamanist nüvədən üzvlənib ayrılan bu sintetik sənət növü sonralar “yerli xüsusiyyətlər” əxz etməklə, ilkinl “səmərəli toxumunu” saxlamaq şərti ilə forma və məzmunca inkişaf etmiş, özünəməxsus tələblər və təkliflərlə milli-vətəndaşlıq haqqı qazanmışdır.

3.Xay-əsatir inancından Höllüyə

Burnakovun söylədiyi yuxu hadisəsinə inansaq, görürük ki, onun inancına görə xayçılıq istedadını Xay Eezi-nin ruhu vermişdir, Burnakovda bu inanc güclüdür. Burnakovla ilgili başqa bir hadisə də ciddi maraq doğurur. Burnakov təsadüfən eşidir ki, yaxın kənddə İrzeley adlı bir xayçı alıptıx-nımax söyləyəcək. Burnakov eşitdiyi o evə gedir. Otaq adamlarla dolu imiş. Çatxanın arxasında bir elə də diqqəti çəkməyən biri var imiş. O, alıptıx-nımağı oxumağa başlayarkən

pəncərədən birisi İrzeley buradamı?-deyə soruşur. İrzeley oxumağını saxlayır, evdən bayıra çıxır, lakin o bayırda kimsəni görmür.İçəriyə girib oxumağını davam edir. Dərhal onun səsindeki fəvqəladə gözəlik hər kəsin diqqətini çəkir. Burnakov İrzeleyin səsinə baş verən bu dəyişikliyi, bu gözəlliyi onu bayıra çağırmanın səsinin Ruhu olması ilə əlaqələndirir(4.Fatma Özkan. a.g.k.səh.12).

Dastanı söyləyən zaman xayçılar çalışır ki, səs qirtlaqda formalaşsın gəlsin. Türkmən baxşıları, Qırğız manasçıları, Altay kayçıları, Qazax akınları, və s. kimi mövzudan, hiss və həyacandan asılı olaraq, xakaslar da səsi qirtlaqda qısaraq, musiqinin müşayəti ilə oxuyurlar. Bu tərzdə səslə oxumağa Güney Anadoluda yaşayan Türkmənlərdə də rast gəlinir.Toros dağlarındakı müxtəlif yaylalara çıxanda türkmənlər Höllü adı verilən nəğmələrini Xakas xayçıları, eləcə də Tıva və Altay xayçıları, Qazax akınları (Ə.K.) və s. kimi qirtlaqdan gələn səslə oxuyurlar.(5.F.Özkan,a.g.k.səh.12-13.) Maraqlıdır ki, türkmənlərin oxuduğu höllülər də vətən məhəbbəti, qəhrəmanlıq, igidlik temalarını, mifik ünsürləri əks etdirir. Türkmənlər oxuyarkən barmaqlarını boğazlarına basırlar. Görünür burada onlar səsi özünəməxsus improvizə edir, səsi bas-bariton lada keçirirlər.. Demək səsi barmaq təsiri ilə xırıltılı etmək, Kadışevin dediyi kimi zəhmli bahadır səsinə bənzətmək, daha əski adətin uzantısı olmaqla, çox qədim zamanlarda şaman ayinləri icra edilərkən Şər Ruhlari qorxuzmaq-qovmaq fəndinin izlərini özündə hələdə saxlayır. Bəlkədə barmaqla udlağa toxunmağın məqsədini və ya səbəbini bu gün ifadə türkmən çoxdan unutmuşdur, onu yalnız texniki ünsür kimi icra edir. Əslində əzəmətli, xırıltılı qarışıq zəhmli bahadır səsi çıxartmaqla sabah tezdən döyüşə yola düşəcək əsgərlərin yoluna çıxma biləcək Şər Ruhlari şamanlar qovmaq üçün istifadə etmişlər. Dolayısıyla, məsələyə bu günün mənəvi ölçüləri ilə baxdıqda, döyüşəcək əsgərlərin qələbəsi öncədən ideoloji baxımdan şamanlar tərəfindən təmin edilmiş olurmuş. Təbii ki, xoş avazla, şirin, dadlı səslə cini hürküzmək, qovmaq, qorxuzmaq ola bilməzdi. II Dünya müharibəsi zamanı döyüşdən qayıdan əsgərlər danışdıqlarında ki, Stalinqrad və digər cəbhə bölgələrində alman-faşizminə qarşı başlanacaq şiddətli döyüşlərdən öncə əsgərlərə

200-250 qr.araq, spirt içirdir və onlara düşmən üstünə hücum edərkən vahiməli “urra,urra!”-deyə bağırmaq əmri verilirmiş . Bu spirt-araq vasitəsilə süni qazanılmış harmonların yaratdığı əzmkarlıq və inadkarlıq hisslərini o zaman, şaman araqsız-spirtsiz yolla əsgərlərə təlqin edirmiş.Demək, xay sənətinin məzmununda-eləcədə,aşıq-baxşı-jırçı-manasçı-akın-varsaqçı-xayçı-kayçı, və s. bu tip sənətlərin məzmununda, semantik arxetipində şamanaizmin mifopoetik sirrləri,üsulları və formaları qalın zaman pərdəsi altında bu gün də yaşamaqdadır.

4.Alıptıx-nımax mənəvi gücdür

Xayçılıq sənətinin zirvəsini alıptıx-nımaxı məharətlə söyləmək təşkil edir. Xakas türklərinin bahadırlıq, qəhrəmanlıq dastanlarını alıptıx-nımaxı söyləyib-haylamaq bizim təsəvvürümüzçə bir aşığın məhəbbət mövzusunda oxuduğu qoşma kimi anlaşılmamalıdır. Məhəbbət mövzusunda oxunan bir qoşma onu dinləyəne yalnız könül xoşluğu gətirir,hissləri kövrək planda titrədir və zövqümüzü oxşayır. Xakasların mifik-dini inancına görə alıptıx-nımax isə mənəvi güc mənbəyidir. Toyda-düyündə, yas yerində, ov ayinləri və mərasimlərində, xüsusi məclislərdə xayçıları “Altın-Arığ”dastanından parçalar söyləməyi xahiş edirlər.Məsələn, yas yerində xakas türklərinin inancına görə ölən adamın “kut”-u (ruhu) qırx gün kənd-kəsəyindəki insanların-qohum-əqrəbasının yanında gəzişir. Bu səbəblə ölən adamın evini-ailəsini şər ruhların pis təsirindən və irili-xırdalı fəlakətlərdən qorumaq üçün xayçı sabaha qədər yas düşən evdə alıptıx-nımax oxumalıdır. Belə olduqda cin və şeytanlar, iblis ruhlu şər qüvvələr nə cənazəyə, nə evə, nə ailəyə yaxınlaşmaz, nə də bir pislik edə bilməzlər. Çünki şər ruhlar dastanın bitib-bitməyəcəyini, davam edib-etməyəcəyini bilmirlər. O səbədən yaxınlaşa bilməzlər. Cinlər, şeytanlar, iblislər, şər ruhlar dastan qəhrəmanlarının güclü ruhu qarşısında aciz qalır, cəsəət etmirlər. Qədimdən bu adətin ölən

adamın yas yerində icrası bir zərurət, ehtiyac idisə, bu günlərdə bu adətə az-az təsadüf edilir. Alıptıx-nımax oxunarkən xayçı ölünün yanında tək qalmalıdır. Digər insanlar da öz növbəsində ya mənzilin başqa otağında, ya da evin həyətinə xayçını mütləq dinləməlidir. Yəni xayçı otağda zahirən təkdir. Əslində o, daxilən dastan qəhrəmanları ilə birlikdə olur. Xayçı sənətkar axşam düşəndən alıptıx-nımax söyləməyə başlayır, bütün gecə sabaha qədər söyləyir, oxuyur. Dinləyicilər bu zaman yata bilməzlər Yatmaq yasaqdır. Yatsalar, yuxuya getsələr yatan kimsənin ömrünün qısalacağına inanılmaqdadır. Bu adət bu gün Kaçın tirəsinə mənsub əhali arasında hələ də yaşamaqdadır. Xayçılar alıptıx-nımaxı boş yerə və əyləncə kimi oxumazlardı, onunla yanaşı cənazə törənində, ovda oxunarkən yatmazlardı. Belə nəql edirlər ki, bir gənc qız bu ənənəvi qaydaları pozduğuna görə sağlam olmasına rəğmən qəflətən ölmüşdür (6.F.Özkan. a.g.k. səh.13.).

5.Qocaman,məşhur xayçı Semyon

Kadışev...

“Altın-Arığ”dastanının iki variantı mövcuddur. Bir variantı məşhur xakas xayçısı Semyon Prokopyeviç Kadışevdən yazıya alınmışdır. S.P.Kadışev 1885-ci ildə xakasiyanın şimalında yerləşən Şira rayonunun Çooxçıl kəndində doğulmuşdur.Uzun illər Troşkin qəsəbəsində yaşamış, daha sonralar Ağban (Abakan) şəhərinə köçmüşdür. Əsil-nəsili Qızıl boyundandır.S.P.Kadışevin xayçı kimi yetişməsində Ağ Hüs bölgəsinin Tarçı kəndində yaşayan və məşhur xayçı olan əmisi Slo Kadışevin və arvadı Barışevin zəhməti böyük olmuşdur. Semyonun atası Prona də səviyyəli xayçı olmuşdur. Onun əmisi Slo Kadışev məşhur xayçı alıptıx-nımax söyləyicisi Pyotr Vasilyeviç Kurbijekovun (1910-1966) da ustadı-müəllimi olmuşdur.S.P.Kadışev o zamanların çox məşhur xayçı sənətçisi “Altın-Arığ” və digər alıptıx-nımaxları gözəl bilən Qara Matpıydan da çox şey öyrənmişdir. Onlardan başqa Kadışev Yeqor Kondeev və Çakım

Abdorindən də onların şagirdi olmasa da faydalanmışdır. Haylama sənətinin gözəl bilicisi xayçı-nımaxçı S.P.Kadışev deyilənə görə 30-a yaxın dastanı əzbərdən bilirmiş, o, 1977-ci ildə vəfat etmişdir.”**Altın-Arığ**”eposundan başqa S.P.Kadışevin söyləyişində “ **Xan Kiçiqey**”, “**Gün Tenqiz**” , “**Ay Xuuçın**”və “**Ağ Çibek-Arığ** ”onun ifasında yazıya alınmışdır. Professor T.Q.Taçeeva “Altın-Arığ” dastanını 1955-ci ildə Çooxçıl kəndində S.P.Kadışevdən yazıya almışdır. Dastanın bütün mətni nəzmlədir. S.P.Kadışev “Altın-Arığ” dastanını ilk dəfə 1912-ci ildə, ikinci dəfə 1935-ci ildə əmisi Slodan eşitmişdi. Onun adı və xay sənəti, repertuarı və yaradıcılığı xakasiyadan uzaqlarda artıq məşhurlaşmışdı.Xakasiyanın ən yaxşı xayçı-nımaxçısı olduğuna görə S.P.Kadışevi 1958-ci ildə Özbəkstanın paytaxtı Daşkənd şəhərində keçirilən Asya və Afrika yazıçılarının beynəlxalq konfransına dəvət etmişdilər.Təşkilat Komitəsinin dəvəti ilə o Xakas yazıçıları nümayəndə heyətinin tərkibində Daşkəndə gəlmiş beynəlxalq konfransda iştirak etmiş, konfrans iştirakçıları qarşısında qəhrəmanlıq dastanlarından o cümlədən “Altın-Arığ” dan alıptıx-nımax xaylamışdı.1960-cı ildə S.P.Kadışev Moskvada keçirilən Şərqsünasların Beynəlxalq konqresində “Altın-Arığ”dan və başqa dastanlardan alıptıx-nımax söyləmişdir. Onu konqresə Beynəlxalq təşkilat komitəsi dəvət etmişdi.Xayçı-improvizatora bu istedad ata xətti ilə uzaq qohumu, ondan təxminən 200 il əvvəl yaşamış zamanının çox istedadlı və məşhur xayçısı Xadısdan keçmişdir. T.Q.Taçeeva ondan yazıya aldığı “Altın-Arığ” eposunu və başqa dastanları 1958-ci ildə Ağbanda “Altın-Arığ” adı altında bir kitabda nəşr etdirmişdir. Bir neçə il sonra 5181 misralıq həməən variantı “**Altın Çüs**” (“**Ağ-Oy Atlı Alıp Xan**”) adlı yeni yazıya aldığı dastanla birlikdə, arxaik xakas sözlərinin lüğətini tərtib edib əlavə edərək 1987-ci ildə təkrar Ağbanda nəşr etmişdir (7.F.Özkan,a.g.k.səh.14.).

6. ...və Pyotr Vasilyeviç Kurbijekov

Bir qayda olaraq, Xakasiyada söyləyici-xayçılıq sənətinə gənc oğlanlar 10-15 yaşlarında gəlir və 19-20 yaşdan artıq xayçı kimi alıptıx-nımaxı (qəhrəmanlıq nəğmələri) çatxanın və ya komısın müşayəti ilə ifaçılıq məharətini göstərməklə söyləməyə başlayırlar. Hamı kimi Petr Vasilyeviç Kurbijekov da yeniyetməlik çağından alıptıx-nımax söyləməyə başlamış və tezliklə məşhur xayçı olmuşdur. "Altın-Arığ"ın ikinci variantını professor B.E.Maynoqaşeva məhz P.V.Kurbijekovdan 1964-cü ildə, xakasiyanın Ustınkino (xakasca keçmiş adı Naa aal) kəndində yazıya almışdır.Mətn bütünlüklə nəzmlədir. Mətn 10341 misradan ibarətdir. (8."Altın-Arığ". V.Y.Maynoqaşeva,a.g.k. səh.558).

Pyotr Vasilyeviç Kurbijekov (1910-1966) Xakasiyanın Şirin bölgəsinin İtemenev (kəndin adı xakasca- Puğalar aalı adlanır.) kəndində anadan olmuşdur.O, Qızıl tayfasının Arqan nəsilindən çıxmışdır.Hələ kiçik yaşlarından atası ilə birlikdə yerli bay-ağaların qapısında batrak işləmiş və ağır zəhmətin nə olduğunu öyrənmişdi. O, dörd yaşındaykən xam-minilməmiş at ona təpik vurmuş,dodağları partlamış-cırılmış və ömrü boyu dodağında cırılmış yerin izi qaldığına görə xalq arasında onu Çrik Pyodr-deyə, çağırılmışlar.Yeniyetmə yaşlarında özü müstəqil oxumaq-yazmaq öyrənmiş, sonra 1931-ci ildə Minusində texniki-peşə məktəbində oxumuş,təhsili bitirib İtemen kəndində mağazada satıcı işləmişdir. Daha sonra uzun müddət Saralı kömür mədəninə kömürçü-fəhlə işləmişdir.1941-ci ildə onu əsgərliyə çağırırlar.P.V.Kurbijekov Xasan gölü ətrafında hərbi xidmətdə olur.Əsgərlikdən sonra demək olar ki, ömrü boyu doğma kəndi Ustınkınoda öz ailəsi ilə birlikdə yaşadı. O, uzun müddət dövlətə məxsus olan fermer təsərrüfatında-sovxozda işlədi, ömrünün son illərini əlilliyə görə təqaüdə çıxandan sonra "Lenin çolu"(Lenin yolu) vilayət qəzetində ştatdankənar müxbir işləmişdir.Kurbijekovun həm ana , həm ata xətti ilə nəslində çoxlu nağıl-dastan söyləyən şəxslər olmuşdur.Doğma əmisi Sorolax Kurbijekov çoxlu qəhrəmanlıq dastanlarını,nağıllar, rəvayətlər, şifahi ədəbiyyat nümunələrini, taxpaxlar, tapmacalar bilir və onları yüksək ustalıqla söyləməyi bacarmış.(9.a.g.k. səh.558).Dementiy Kulbisteev-Pyotr Vasilyeviç Kurbijekovun xalq arasında Ede kimi tanınan ana babası da

qəhrəmanlıq dastanlarını və digər folklor janrlarında əsərlərin həm gözəl bilicisi, həm də gözəl ifaçısı imiş. Yeniyetməlik və gənclik illərində demək olar ki, onun bəxti gətirmiş, böyük xay ustaları Semyon Abdorini, İlya İtemenovu, Slo Kadışevi, P. Sulekovu, Nastü nənəni, Petruka Taydonovanı, Tıxteevi, Şişxanovu (iki sonuncunun adını xayçılar unutmuşlar) görüb dinləmiş, onlardan heç şübhəsiz faydalanmışdı. Onun xay-alıptıx-nımax repertuarında XX əsrin əvvəllərində xalq arasında Qara Matpiy kimi tanınmış Matpiy Balaxçinin oxuduğu folklor əsərləri də yer tuturdu.

A.K.Stoyanov “Искусство хакасских хайджи” (Xakaslarda xayçılıq sənəti) məqaləsində yazır :” Xakaslarda xayçılıq sənətinin bir neçə ifa tərzii mövcuddur. Onlardan ənənəvi olaraq daha çox xalq tərəfindən seviləni çatxanın müşayəti ilə ifa edilən tərzidir. Bu ifa tərzii formanı anladan ad almışdır; **“xaylap izarğa nımax-”**hərfi tərcümədə,qırtlaq səsilə söylənən nağıl. Çatxan və ya komıs musiqi aləti ilə müşayət edilməyən ifa tərzii-deklamasiya formasına az hallarda müraciət olunur. Belə hallarda bu ifa tərzinə deyirlər: **“çazağ nımax çooxtığa”**, hərfi tərcümədə, piyada(musiqi müşayəti olmadan) söylənən nağıl.Çox nadir hallarda uzlaşma üsulu ilə oxuyan xayçıya da rast gəlinir. Bu ifa tərzində xayçı dastanı adi səslə deklamasiya edir, ancaq dastanın ayrı-ayrı təsirli parçalarını sadə səslə oxusada musiqi ilə müşayət edir. Bu üsulla söylənən ifa tərzinə xalq **“ırlap izarğa nımax”** hərfi tərcümədə, mahni kimi söylənən nağıl deyir.Dastanı bu üsulla söyləyən xayçılar əsasən qadınlar olur. A.K.Stoyanova Pyotrın qadını A.Y.Kurbijekova Pyotrın xayçılıq sənətinə gəlişi haqqında belə deyibmiş;”biz Pyotrla bir ulusda böyümüşük. Axşamları çox vaxt bir yerdə olurduq.O bəzən axşam yığıncaqlarında adi səslədə çox gözəl oxuyurdu. O lap kiçik yaşlarından balalaykada, çatxanda, komılda çalıb-oxumağı öyrənmişdi. Böyüklər olan məclislərdə xayla oxumağa utanırdı. Özü deyirdi ki, on səkkiz yaşı olanda bir dəfə Saralu kəndinə dayısıgile qonaq gedibmiş. Orada bir komada ixtyar qarılar və qocalar toplanıbmiş. O, tay-tuşları ilə axşam əyləncəsinə getmək üçün yığışanda dayisi əlinə bir paya alıb durub qapıda. Ona deyib ki, sən heç yerə getməyəcəksən, mən eşitmişəm ki, sən qırtlaq səslə xay

nağıllayırsan, başla oxu, sənə qulaq asacağım, bizim nəsillikcə təbiətimiz belədir- xayçı olur. “Mən onda tərledim,özümü itirdim,- deyə, Pyotr xatırlamışdı. ”Onda mən ilk alıptıx-nımaxımı “ Uluğ Xan - Mirqen”-i söylədim,onlar uzun-uzadı təşəkkür edib, çox sağ ol-dedilərDayım isə dedi:”İnnən belə sən Pyotr utanma, söylə, səndə yaxşı alınır.” Beləliklə, o, on səkkiz yaşından xay söyləməyə başladı.O, həm də demişdi ki,”hələ xay söyləməyə başladığı vaxta qədər on beş-on altı yaşından alp-bahadırlar haqqında xay ifa etməyə başlamışdı.” Dostları ilə bir yerə yığışarmış, orada qız olmayanda qırtlaq səslə xay oxuyarmışlar.Artıq o zaman o dostları arasında fərqlənir , seçilmiş.Kurbijekovlar nəsilində Sorolax adlı çox istedadlı xayçı var idi, o,Pyotrın doğma əmisi idi.Sorolaxdan sonra Kurbijekovlar nəsilində güclü xayçı ancaq Pyotr olmuşdur.” (10.a.g.k.səh.580,581.).

P.V.Kurbijekov alıptıx-nımax-bahadırlıq dastanları ilə yanaşı, rəvayət (kip çoox), nağıl (nımax), şifahi hekayələr (olanqay cooxtap), nəğmələr (ır), deyişmələr (taxpax), ata sözləri (söspekter), deyimlər (sispekter), tapmaca-bulmacalar (tapçanq nımaxtar),folklor musiqisinin bütün janrlarında, gözəl, məlahətli, məxməri səsilə oxuyar, dinləyicilərə həm estetik zövq verərmiş, həm də doğma xakas türklərinə məxsus folklorun müxtəlif janrlarını təbliğ edərmiş.

Xay söyləmək, xayçılıq sənətkarlığı bütün digər-Qızıl qəbiləsindən başqa etnik xakas boyları üçün də- istər Kaçın,Koybal olsun, istərsə də Saqay, Şor, Kamasın və s. boylar olsun mənəvi dəyərlər silsiləsində mühüm yer tutur, alıptıx-nımaxlar xüsusi məhəbbət və sevgi ilə gözəl xayçıların ifasında dinlənilir, sevilir, yaşayır, epik-söz mədəniyyətinin sehrini,ecazını yeni zövqlə cilalayır, estetik-fəlsəfi şüur formalarını qədim türkün kainat KUT-u (RUH) ilə qırılmaz əlaqəyə bu gün də cəlb edir, təsir edir,tərbiyə edir.